

Pajka, Stanisław

Kurpiowszczyzna w badaniach historycznych

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 8, 38-47

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KURPIOWSZCZYŻNA W BADANIACH HISTORYCZNYCH

W niniejszym szkicu, ze względu na ograniczoną objętość, podejmę tylko kilka kwestii związanych z tematem uwidocznionym w tytule. Od razu też wypada się zastrzec, iż poniższa refleksja nie stanowi pogłębionej analizy, ale głównie sygnalizuje szereg zagadnień, a często też stawia hipotezy, pytania. Pełne i wyczerpujące przedstawienie problematyki zawartej w tytule wymagałoby obszernego studium.

Kurpie Białe i Zielone

Od razu wyłania się kwestia rozumienia samego terminu „Kurpie”. Nie wnikając w rozważania semantyczno-historyczne, warto przypominać, iż interesujące nas określenie jest wieloznaczne, a nawet dotąd mylące. Posługując się tym terminem można by powiedzieć, że obejmuje on jeden obszar i jedną zbiorowość regionalną. Tymczasem rzeczywistość historyczna, łącznie z dniem dzisiejszym, zaprzeczają temu. Termin Kurpie Zielone – o czym dziś dobrze wiemy, odnosi się tylko do tej części ludności, która zamieszkuje obszary dorzecza Narwi, między Orzycem a Pisą, na jej prawym brzegu. Niektórzy z badaczy tylko tę grupę ludności chcą uznać za Kurpie. Ludwik Krzywicki, z pewnością jeden z najbardziej wnikliwych badaczy tych obszarów, u schyłku ubiegłego stulecia poczynił znamienne konstatację: *„Te dwie grupy (tj. Kurpie Białe i Zielone – podkr. S. P.), różnią się między sobą zarówno dziejami swoimi, jak i dzisiejszym charakterem etnograficznym, aż do tego, że niekiedy za Kurpiów uważa się tylko dział północny”*.¹

Pomimo, że na początku XVIII w. używano wspólnej nazwy dla obydwu, Puszczy Białej (zwanej też Brokowską lub Biskupszczyzną) i Zielonej, to jednak już wtedy pomiędzy tymi graniczącymi ze sobą obszarami leśnymi występowały wyraźne odrębności. Wyrażały się one w poczuciu swojej „inności”. To przecież ludność wsi i osad mazowieckich okalających tereny Puszczy Zielonej nazywa się Kur-

piami. Przy czym warto zauważyć, iż ta nazwa, wywodząca się od chodaków,² kursowała jako określenie przezwiskowe, które było uważane przez osadników za szyderstwo i ubliżanie.³ Dlatego też oni sami nazywali się puszczakami, puszczanami (synami i panami puszczy). Te odrębności we wzajemnym postrzeganiu tych dwóch sąsiadujących ze sobą zbiorowości istnieją do dziś. Oto z niedawno prowadzonych badań socjologicznych w Pułtusku, a więc w mieście położonym na obszarach Puszczy Białej, dowiadujemy się, że dla mieszkańca Pułtuska stereotyp Kurpia jest tym samym, czym stereotyp Turka w Berlinie, Molukańczyka w Holandii, Araba we Francji czy Kubańczyka w Miami. W szczególności Kurp w oczach badanych jest awanturnikiem, pijakiem, leniem, człowiekiem niesłownym, niedomytym i nieuczciwym.⁴

Nie wnikając w dalsze roztrząsania można stwierdzić, iż termin Kurpiowszczyzna obejmuje dwa odrębne subregiony, tj. Puszcę Białą i Puszcę Zieloną. I taki właśnie pogląd spotyka się dziś powszechnie. Np. A. Kutrzeba-Pojnarowa, wybitny etnograf i jednocześnie zasłużony badacz omawianych tu terenów, wyróżniła na terytorium Mazowsza dwa obszary etnograficzne: samo Mazowsze i Podlasie. A w obrębie tego pierwszego terytorium wydzieliła Kurpie na Puszczy Zielonej i Kurpie na Puszczy Białej.⁵ Również w opracowaniach encyklopedyczno-słownikowych wyróżnia się na Kurpiowszczyźnie dwa obszary tj. Puszcę Zieloną i Puszcę Białą.⁶ Przy tym jest rzeczą godną podkreślenia, że mówiąc o zachowaniu odrębności regionalnej i w ogóle o kulturze ludowej, bogactwie folkloru itp. ma się zwykle na uwadze mieszkańców Puszczy Zielonej. Adam Dobroński, zajmujący się od wielu lat dziejami północno-wschodniego Mazowsza, stwierdza: „*Pozostał bezsprzecznie tylko region Kurpi Zielonych, ten na obszarze puszczy książęcej, zaś Kurpie Białe to już wspomnienie*”.⁷

Przeto mówiąc o badaniach historycznych nad Kurpiami, można mieć na uwadze zarówno całą Kurpiowszczyznę, jak też tylko jedną z jej części, tj. Puszcę Białą bądź Puszcę Zieloną. Ze względu na ograniczoność miejsca, skupię się na tej drugiej części.

Badania nad Puszcą Zieloną

Jest rzeczą znamiennej, że zainteresowania większości badaczy skupiały się przede wszystkim nad dziejami Kurpiów „z Narwi”, co

głównie było uwarunkowane ich odmiennymi losami historycznymi (późne osadnictwo, nie znano tutaj pańszczyzny, duża izolacja tych terenów od pozostałych części Polski etc.). Odkrywanie interesujących nas obszarów nastąpiło stosunkowo wcześniej. Wystarczy wskazać, że prawa bartników, tak powszechnego zajęcia pierwszych generacji mieszkańców Puszczy, zostały spisane już w końcu XVI w.⁸ Stanowią one niewątpliwie ważne źródło do poznania życia, historii, sytuacji ekonomicznej itp. opisywanych terenów. W kilkanaście lat potem – w 1624 r. pisarz ziemi nurskiej, Andrzej Świącicki, opracował poważne dzieło „Topografię albo opis Mazowsza”.⁹ Zawiera ono kopalnię wiedzy o najwcześniejszym okresie osadnictwa na terenach zanarwiańskich. Lektura tej pracy pozwala ponadto odtworzyć ich pierwotność. Oto co pisze ten bodajże najstarszy kronikarz Mazowsza i Kurpiów: „Znajduje się w Puszczy Szkwiańskiej różnego rodzaju zwierzyna, jak jelenie, żubry, losie, nie oswojone osły, dziki leśne, a także male kuny. Nie brak tam też pantery i niedźwiedzia, jest też w tych lasach mnóstwo pszczoł”.¹⁰

Ważnych materiałów do charakterystyki omawianych terenów dostarczają niewątpliwie opisy ks. Łukasza Kościerzy-Załuskiego, pochodzące z I połowy XVII w. Znajdujemy w nich wiele interesujących danych, np. o pochodzeniu pierwszych osadników, o poziomie gospodarki itp. M.in. dowiadujemy się, że w lasach tych jest 17 pieców, w których pędzą smołę, zakładów przygotowujących żelazo jest 9. Dziewięć osad wypala popiół, częścią koczują, zajmując się bartnictwem, mnóstwo jest też myśliwych.¹¹ Wspomniane opisy ukazują także warunki życia pierwszych mieszkańców Puszczy. Oto jak charakteryzował je wymieniony ksiądz-misjonarz, naoczny świadek wczesnej fazy osadnictwa na tych terenach (w 1650 r. odbył podróż misyjną na Kurpiowszczyznę). „Ludzie są tam bardzo leśni. Mieszkają po trzy lub cztery chalupki razem, pokryte drobną darnią, bez okien, bez stolów ani innych udogodnień. Światło i ciepło daje im ognisko. Daszkiem ich ziemia i ledwie nieco słomy. Oberwani, półnaczy, wychodzą z domu, reszta ich dzieci i nawet starsza młodzież obojga płci łążą naczy... Sprawia to ich wielka nęcza”.¹²

Choć wymienione tu prace nie były pisane przez profesjonalnych badaczy są one bardzo ważne dla naświetlenia dziejów regionu. Głównie dlatego, że odnoszą się do wczesnego okresu. Ponadto ich autorzy znali Kurpiowszczyznę z autopsji. Od dawna też zwracano

uwagę nie tylko na osobliwości życia puszczańskiego interesujących nas obszarów, ale również i na dziejące się tu wydarzenia historyczne, związane przede wszystkim z wojną północną, głównie z przemarszem wojsk szwedzkich Karola XII, które na terenie Puszczy Nadnarwiańskiej napotkały zbrojny opór jej mieszkańców. Bohaterska postawa Kurpiów znalazła dość bogate odzwierciedlenie w opisach świadków.¹³

Ten patriotyczny nurt w historii Kurpiowszczyzny jeszcze bardziej się rozwinął w XIX w., co zapewne wiązało się z utratą niepodległości i zapotrzebowaniem na ukazywanie tradycji narodowych „ku pokrzepieniu serc”. M.in. Kazimierz W. Wójcicki w swojej powieści historycznej, napisanej w 1834 r., przedstawia Kurpiów jako lud pełen męstwa i odwagi, umiejący „w główkę czwiczka trafić z daleka”, lud odważny, bitny, gotowy do walki ze Szwedami, Moskałami, dumny, miłujący wolność, „pan puszczy, wolny jak cietrzew”.¹⁴ Ten nurt refleksji o wolnym Kurpiu, rządzącym się własnymi prawami bartnymi, o Kurpiu, co siedzi w lesie i celnie strzela, przewija się u wielu innych autorów,¹⁵ jak również w literaturze pięknej.¹⁶ Choć prace tych autorów nie zawsze mają charakter wiarygodnych rozpraw naukowych, to jednak wzbogacają naszą wiedzę o życiu, tradycyjnych obrzędach i zwyczajach Kurpiów, o formowaniu tej społeczności itp.

Znaczący postęp w badaniach nad omawianym regionem nastąpił pod koniec XIX w. Szczególnie wyróżnili się tu trzej uczeni: Ludwik Krzywicki,¹⁷ Karol Potkański,¹⁸ Adam Zakrzewski.¹⁹

Nie sposób w tym miejscu omawiać szczegółowo ich ustaleń, dotyczących obchodzącego nas regionu, ale warto nadmienić, iż znacznie różnili się w swoich poglądach. I tak np. Karol Potkański upatrywał początek osadnictwa w tym regionie już w XII w., tymczasem L. Krzywicki, opierając się na licznych źródłach archiwalnych, datę tę przesunął na przełom XV-XVI w. (osadnictwo sezonowe) i na XVII w. (osadnictwo stałe o charakterze rolniczym). Tę tezę o późnym osadnictwie na tych terenach, opierając się na źródłach archiwalnych i kartograficznych (mapy i plany wsi), potwierdził pod koniec okresu międzywojennego Franciszek Piaścik w swojej pracy „Osadnictwo Puszczy Kurpiowskiej”. Mówiąc o Krzywickim warto wspomnieć, iż ten znakomity uczony pisał o mieszkańcach Puszczy Zielonej: „*Jest to jedyny odłam spośród naszego ludu, który usiłował, że tak powiem, robić i układać własnoręcznie swoją historię, nie byli* (mowa ciągle o Kur-

piach – podkr. S. P.) *biernymi widzami lub lepiej biernym źródłem walki dziejowej*”.²⁰ Wtedy też, tj. pod koniec XIX w., wspomniany już Adam Zakrzewski wprowadził po raz pierwszy do obiegu podział Puszczy Kurpiowskiej na Białą i Zieloną. Wymienieni trzej badacze wyznaczyli nowe kierunki badań nad interesującym nas regionem, ale najbardziej wnikliwą pracą o tych obszarach jest niewątpliwie rozprawa Ludwika Krzywickiego „Kurpie”. Zważywszy na jej bogate archiwalia, które, notabene, uległy zniszczeniu, zawiera ona do dziś niezastąpione źródło wiedzy o terenach nadnarwiańskich i może stanowić dobrą podstawę wyjściową do wielorakich studiów, np. historycznych, etnograficznych, językoznawczych, socjologicznych itp.

Jak widać Puszcza Zielona, obejmująca stosunkowo niewielki obszar, od dawna skupiła uwagę wielu wybitnych badaczy. Pod koniec XIX w. region ten posiadał już stosunkowo bogatą literaturę naukową. Z pewnością szczególnie miejsce w odkrywaniu Kurpiów zajmuje

Adam Chętnik (1885–1967)

Jego życie i wielopłaszczyznowa działalność była wielokrotnie opisywana,²¹ nie ma zatem potrzeby wdawania się w szczegółowe analizy. Warto jednak przypomnieć o bezcennym wkładzie tego uczonego do ogólnego dorobku badawczego nad Puszczą Zieloną. Nie oznacza to aprobaty wszystkich poglądów A. Chętnika. M.in. mało udokumentowane są jego opinie o zasiedlaniu ziem nadnarwiańskich. Uważał on mieszkańców Puszczy za potomków starożytnych plemion, które już za pierwszych Piastów były zorganizowane i trudniły się bartnictwem, myślistwem i rybołóstwem. Lektura jego prac dowodzi, że często zawarte w nich sformułowania, opisy, niejednokrotnie bardzo oryginalne, były wypowiedane w formie esejistyczno-gawędziarskiej, bez odwoływania się do źródeł. Jednakże nie może to przesłaniać ogromnego dorobku badawczego A. Chętnika nad historią i w ogóle kulturą tego regionu.

Dotąd Puszczą Zieloną interesowali się badacze z zewnątrz. Tymczasem on – rodem z Kurpi, tu urodzony i wychowany – znał z autopsji miejscowe dziedzictwo. Z pewnością to emocjonalne związanie inspirowało go do wielorakich badań. Prowadził on prace badawcze na tym terenie przez ponad 60 lat. Pozostawił wyjątkowo dużą ilość prac o różnej tematyce, obejmującej w zasadzie wszystkie

dziedziny szeroko pojętej historii i kultury. Jeśli do tego dodamy, że był twórcą skansenu (1927 r.) oraz organizatorem pierwszej placówki badawczej na opisywanym terenie w postaci Stacji Naukowo-Badawczej Dorzecza Narwi Środkowej (1933 r.), to bez żadnej przesady można go nazwać **instytucją**. Trudno byłoby wskazać jakiś inny region, nawet w skali makro, który mógłby się poszczycić takim bogactwem opracowań dokonanych przez jednego człowieka, jakie posiada „mała Kurpiowszczyzna” – dzięki właśnie Chętnikowi. Nawet pobieżna lektura bibliografii, dotyczącej obchodzącego nas regionu, przekonuje, że wypełniają ją w dużej części prace jego autorstwa.

Puszcza Zielona w najnowszych badaniach

Z pewnością A. Chętnik odkrył na nowo Kurpie nie tylko dla ogółu społeczeństwa, lecz także dla szerokiego grona badaczy. Rzeczywiście lata po II wojnie światowej zaowocowały wieloma ważnymi opracowaniami dotyczącymi różnych wątków dziejów omawianego regionu. Można tu przykładowo wymienić prace takich historyków, jak B. Baranowskiego, J. A. Gierowskiego, H. Groniowskiego, W. Majewskiego, H. Samsonowicza.²² Ukazały się też fundamentalne prace o charakterze etnograficznym. Na pierwszym miejscu należy tu wymienić trzytomowe dzieło „Kurpie – Puszcza Zielona” pod redakcją Anny Kutrzeby-Pojnarowej²³ oraz rozprawy monograficzne poświęcone wybranym zagadnieniom tradycyjnej kultury kurpiowskiej.²⁴ Poza wymienionymi wyżej pracami ukazały się też i inne, znaczące opracowania, ważne dla rozpoznania dziejów tego regionu. Należy tu wskazać takie tytuły jak: „120 rocznica powstania styczniowego na ziemiach województwa ostrołęckiego” (ukazała się w 1984 r.), czy „150 rocznica bitwy pod Ostrołęką” (ukazała się w 1984 r.) Nie sposób tu wspomnieć o pracach Zofii Niedziałkowskiej.²⁵ Zaslugują one tym bardziej na podkreślenie, że mają one charakter całościowych ujęć, co dotyczy zarówno monografii Ostrołęki, jak i Puszczy Zielonej. Niewątpliwie prace tej autorki przyczyniły się w znaczący sposób do uzupełnienia poważnych luk w piśmiennictwie tego regionu. Można śmiało postawić tezę, że gdyby zabrakło Z. Niedziałkowskiej, to najprawdopodobniej do tej pory Ostrołęka, jak i Puszcza Zielona, nie miałyby całościowych odrębnych monografii.

Na specjalną uwagę zasługuje twórczość H. Syski. Już ponad 40 lat pozostaje on wierny problematyce Puszczy Zielonej. W wielu swoich książkach, jak np. „Nad błękitną moją Narwią”, „Od Pułtusza do Myszyńca”, „Na ziemi Kurpiów”, „A w Zielonej Myszyńce” opisuje we właściwy sobie sposób nie tylko zwyczaje, obrzędy, tradycje Kurpiów, ale w dużej części ich historię. Z pewnością Syska jest przede wszystkim pisarzem. Jednakże jest to teza, o czym obszerniej pisałem w innym miejscu,²⁶ nie do końca prawdziwa. Jest również popularyzатorem historii regionalnej. Przykładem tego rodzaju pasji może być praca „Zamodrzala puszcza świtem”, w której zawarł bogaty zbiór fragmentów z różnych rozpraw naukowych, opisów literackich itp., dotyczących Puszczy Zielonej. Nie sposób poznać dziejów tego regionu, ani też prowadzić nad nim studiów, w tym także historycznych, bez znajomości podstawowych prac H. Syski.

Mówiąc o badaniach nad Puszczą Zieloną godzi się też wspomnieć o znaczącym wkładzie miejscowych badaczy. Są to wprawdzie cząstkowe, często przyczynkarskie prace, ale wnoszą one sporo treści do ogólnego dorobku. Można z satysfakcją odnotować, iż Ostrołęka, główne centrum administracyjne Kurpiowszczyzny, począwszy od lat 70-tych, staje się jednym z prężniejszych ośrodków społecznego ruchu naukowego. To ożywienie zapoczątkowała Stacja Naukowa Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych im. St. Herbsta w Ostrołęce (powstała w 1973 r.). Dzięki inicjatywie tej placówki ukazało się ponad 40 druków zwartych, odbyło się szereg sesji naukowych.²⁷ Ponadto działalność Stacji Naukowej przygotowała w dużym stopniu grunt pod powstanie w 1986 r. Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, które niedawno obrało za swego patrona Adama Chętnika.²⁸ Pomimo że wspomniane stowarzyszenie istnieje dopiero niespełna 7 lat i jest najmłodszym wśród ogółu towarzystw naukowych w kraju, posiada już znaczący dorobek. M.in. ukształtowała się własna, rodzima kadra badaczy, w tym blisko 30 doktorów różnych specjalności. Wielu z nich ma na swoim koncie nie tylko liczne artykuły, rozprawy, ale również odrębne publikacje.²⁹ Od samego początku powstania Towarzystwa Naukowego są wydawane sukcesywnie roczniki pt. „Zeszyty Naukowe” OTN.

Ponadto opublikowano kilka książek naświetlających różne aspekty historii regionalnej, np. „5 Pułk Ułanów Zasławskich” (praca zbiorowa pod red. A. Dobrońskiego), „Szkoły powszechne w powia-

tach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795-1939” (autorstwa ks. W. Jemielitego), „Równianka kurpiowska. Wybór prac A. Chętnika” (pod red. A. Dobrońskiego). Inicjatywy i działania powyższe świadczą o tym, że wewnątrz samego regionu kurpiowskiego ukształtował się samodzielny ruch naukowy, mający ambicję badania nie rozpoznanych dotąd kart historii regionalnej. Przez długi czas badaniami Kurpiowszczyzny zajmowali się głównie uczeni z zewnątrz. Obecnie zaś, już od kilku lat, prowadzą je również miejscowi badacze. Jest to z pewnością pozytywne zjawisko, które oby dalej się rozwijało.

Uwagi końcowe

Pomimo tego dzieje regionu zawierają nadal wiele luk. Szczególnie odczuwa się brak rozpoznania najnowszej historii tego obszaru, np. losów wychodźstwa na obczyznę, szczególnie do USA. Brak całościowego obrazu okupacji i okresu II wojny światowej, jak również lat powojennych na tym terenie. Brakuje analizy przemian społeczno-gospodarczych, które dokonały się tu po 1945 r. i były ściśle związane z emigracją Kurpiów na ziemie zachodnio-północne oraz z powstaniem w tym regionie przemysłu. Kończąc można stwierdzić – słowami Anny Kutrzeby-Pojnarowej – że „Kurpie były wielokroć odkrywane, opisywane w różnych konwencjach i są jakby ciągle jeszcze nie do końca odkryte. Czekają na nowych dziejopisów”.³⁰ Miejscowe środowisko naukowe jest świadome tego faktu.

PRZYPISY:

- 1) L. Krzywicki: *Kurpie*, w: *Dzieła*, t. 6. Warszawa 1962, s. 517.
- 2) O różnych znaczeniach nazwy Kurp i w ogóle jej genezie pisze szerzej: J. Damrosz: *Kurpie-Puszcza Zielona*. Literatura Ludowa, 1961, nr 4-6, s. 12.
- 3) Por. Wł. Skierkowski: *Wesele na Kurpiach*, Płock 1933, s. 7.
- 4) J. Hryniewicz: *Pultusk jako społeczność lokalna*, w: *Region-Miasto-Osiedle*, praca zbiorowa pod red. naukową B. Jałowieckiego, wyd. UW. 1990, s. 14.
- 5) Por. mapkę zamieszczoną w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN*, t. IX, Warszawa 1967, s. 62, por. także M. Pokropek: *Atlas sztuki ludowej i folkloru w Polsce*, Warszawa 1978, s. 6.
- 6) Np. *Encyklopedia Powszechna PWN*, t. II, Warszawa 1974, s. 648-649.
- 7) S. Pajka, *Posłuszny nakazom ziemi rodzinnej*, (Wywiad z A. Dobrońskim), „Tygodnik Ostrołęcki”, 1991, nr 51/52, s. 8.
- 8) K. Niszczycycki, *Prawo bartne bartnikom należące*, w: K. W. Wójcicki, *Biblioteka starożytnych pisarzy polskich*, Warszawa 1843, t. 4.

- 9) A. Święcicki: *Topografia sive Masowiae descriptio*, wydane pośmiertnie z uzupełnieniami syna Zygmunta w 1643 r., tłum. polskie W. Smoleńskiego: *Najstarszy opis Mazowsza*, w: „Pisma Historyczne”, t. 1, Kraków 1901, ss. 55-109. W 1974 r. ukazało się wydanie fascimilie i tłum. w opracowaniu S. i H. Pazyrow, *Najstarszy opis Mazowsza*.
- 10) A. Święcicki, *Najstarszy opis Mazowsza*, tłum. W. Smoleński, op. cit.
- 11) Cyt. wg E. Zielińska: *Dawni badacze Kurpiowszczyzny*. Ostrołęka 1985, s. 5.
- 12) Cyt. wg H. Syska: *Adam Chętnik. Działacz, pisarz, badacz Kurpiowszczyzny*. Warszawa 1969, s. 12.
- 13) Np. w opisach Erazma Otwinowskiego; cyt. za H. Syską, *Zamodrzała Puszcza świtem*, Warszawa 1980, s. 43.
- 14) K. W. Wójcicki, *Kurpie. Powieść historyczna*, Warszawa 1902, wyd. nowe, Łomża 1938.
- 15) Np. H. Gawarecki, *Wiadomości o Puszczy Myszynieckiej i jej mieszkańcach*: Pamiętnik historyczny, Płock, t. 2 Warszawa 1830, s. 56-76, Ł. Gołębiowski, *Kurpie*, w: Ł. Gołębiowski, *Lud polski, jego zwyczaje, zabobony*, Warszawa 1830, s. 39-41. B. Tykiel, *O Kurpiach*, w: *Kilka uwag historyczno-statystycznych o guberni augustowskiej*, część II, „Biblioteka Warszawska”. 41857, s. 162-174. A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859. W. Pol, *Puszczaki Mazowsza*, w: *Dzieła wierszem i prozą*, t. 4, s. 2, *Obrazy z życia i natury*, t. 2, część III, Lwów 1876, ss. 413-439. O. Kolberg, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. 4., *Mazowsze Stare, Mazury, Kurpie*. Kraków 1888, ss. 23-30, 49-109, 384-391, Z. Gloger, *Dawna ziemia łomżyńska*, „Biblioteka Warszawska”, t. 2. 1876, 579-595.
- 16) W. Czajewski (ps. A. Chleboradzki), *Na kurpiowskim Szlaku. Powieść historyczna z XVII w.*, Warszawa 1978, ss. 218-222. Ostatnio ukazała się powieść H. Ropiaka, *Kurpie za króla Sasa*, Słupsk 1992 1992, s. 313.
- 17) L. Krzywicki, *Kurpie*, w: *Dzieła*, t. 6, op. cit.
- 18) K. Potkański, *Puszcza Kurpiowska*, w: *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1992, ss. 222-285.
- 19) A. Zakrzewski. *Z puszczy Zielonej. Materiały do etnografii polskiej „Wisła”*, t. 1, 1887, ss. 73-78, 105-111, 149-156, 589-603.
- 20) L. Krzywicki, *Kurpie*, op. cit., s. 511.
- 21) Np. H. Syska, *Adam Chętnik. Działacz, pisarz, badacz Kurpiowszczyzny*, op. cit. *Adam Chętnik – Kurp i Polak*. Praca zbiorowa pod red. Cz. Brodzickiego, Łomża 1987. *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, red. naukowy M. Drozd-Piasecka, Warszawa 1988. M. Pokropek, *Adam Chętnik badacz Kurpiowszczyzny*, Ostrołęka 1992.
- 22) Np. B. Baranowski, *Walki chłopów kurpiowskich z feudalnym uciskiem*, Warszawa 1951. J. A. Gierowski, *Stłumienie powstania chłopów kurpiowskich w 1738 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 44, 1963, s. 1-2. H. Groniowski, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Kurpiach na przełomie XIX i XX w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 54, 1963, z. 1. W. Majewski, *Walka Kurpiów ze Szwedami w dobie wielkiej wojny północnej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 46, 1959, z. 2. H. Samsonowicz, *Kurpie na mapie Polski*, „Zeszyty Naukowe”, OTN, 1991, nr V.

- 23) *Kurpie – Puszcza Zielona*, t. 1–3. Warszawa 1962–1965. Praca zbiorowa pod red. A. Kutrzeby-Pojnarowej, [t. 1 ukazał się w 1962, s. 524, t. 2 w 1964, s. 365 i t. 3 w 1965, s. 304].
- 24) Np. W. Paprocka, *Przemysł domowy, rzemiosło i chałupnictwo w kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Wrocław 1967. Też autorki, *Współczesne przemiany wsi kurpiowskiej*, Wrocław 1975. J. Ołędzki, *Kultura artystyczna ludności kurpiowskiej*, Wrocław 1971.
- 25) Należy tu wymienić przede wszystkim „*Ostrołęka. Dzieje miasta*”, Warszawa 1979 (3 wydania) i „*Kurpie. Bory ostrołęckie*” Warszawa 1988 (2 wydania).
- 26) S. Pajka, *Koleinami życia i twórczości Henryka Syski*, Warszawa 1985.
- 27) Szczegółowiej o działalności Stacji Naukowej piszę w publikacji „*Stacja Naukowa w Ostrołęce*”, Warszawa 1985.
- 28) Por. *Nadanie Ostrołęckiemu Towarzystwu Naukowemu imienia Adama Chętnika*, Ostrołęka 1992.
- 29) Np. H. Maćkowiak, *Szkolnictwo na Kurpiach 1905–1939*, Ostrołęka-Łomża 1990. Tegoż: *Dzieje regionu ostrołęckiego do II wojny światowej*, Warszawa 1975; Ks. W. Jemielity, *Parafie Puszczy Kurpiowskiej*, Łomża 1975. B. Kielak, *Sztuka ludowa Puszczy Zielonej*, Ostrołęka 1984. Tegoż: *Artyści ludowi województwa ostrołęckiego*, Ostrołęka 1984. J. Kijowski, *Ruch ludowy na ziemiach obecnego województwa ostrołęckiego*, Warszawa 1982. Tegoż: *Z dziejów czasopiśmiennictwa na ziemiach obecnego województwa ostrołęckiego* Ostrołęka 1991. W. Woźniak, *Mit wolnego Kurpia w literaturze*, Ostrołęka 1984. Tegoż: *Szkice ostrołęckie*, Ostrołęka 1989.
- 30) A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Etapy odkrywania Kurpiów*. w: Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi polskiej, op. cit., s. 11.

